

Ks. Prof. Michał Heller
Profesor emerytowany
Wydział Filozoficzny
Papieski Uniwersytet Jana Pawła II
w Krakowie

Centrum Badań Interdyscyplinarnych
Uniwersytet Jagielloński
w Krakowie

Adres do korespondencji:
ul. Powstańców Warszawy 13 m. 94
33-100 Tarnów

Recenzja rozprawy doktorskiej Michała A. Borka pt.

„Emergentism and the Process Philosophy of Alfred North Whitehead”

Zacznę od krótkiej uwagi wyjaśniającej. Rozprawa jest napisana po angielsku. Omawiając ją, muszę niekiedy odwoływać się do cytatów. Tylko wyjątkowo będę cytować angielski oryginał. Na ogół, ażeby uniknąć męczącego makaronizmu, przytaczam cytaty po polsku, w moim własnym tłumaczeniu. Jedynym wyjątkiem są pierwsze dwa cytaty, zaczerpnięte z abstraktu rozprawy, napisanego oryginalnie po polsku. Techniczne terminy filozofii Whiteheada albo pozostawiam w oryginalnym brzmieniu angielskim, albo odwołuję się do polskiego ich przekładu według J. B. Cobba *Słownik pojęć Whiteheada* (przekład Ł. Lamża, CC Press, 2016).

W abstrakcie autor zapowiada, że tematem jego pracy „jest analiza cechy emergentyzmu i warunków emergencji oraz zbadanie, w jaki sposób są one zbieżne i mogą być spełnione przez filozofię procesu Alfreda Northa Whiteheada”. Nie jest jasne, o jaką „cechę” emergentyzmu chodzi (może o jakąś cechę typową) oraz z czym ta cecha i warunki emergencji mają być zbieżne. Ze wstępu do rozprawy i z jej całości wynika, że chodzi po prostu o odpowiedź na pytanie, „czy filozofia procesu jest w stanie spełnić konieczne warunki emergencji” (ostatnie zdanie abstraktu). Czy jest w stanie? – ponieważ jeżeli nie spełnia, to

czy można ją tak zinterpretować, by spełniała? Ze wstępu dowiadujemy się, że „cechy” (a nie „cecha”), o jakie chodzi, to przede wszystkim: *supervenience*, *irreducibility* i *downward causality* oraz (cechy drugorzędne): *novelty*, *naturalism*, *the hierarchy of levels of existence* i *unpredictability*”. Autor chce również zrozumieć *to what extent Whitehead can be considered an emergentist in light of contemporary research*.

Dopiero po przeczytaniu wstępu do rozprawy jej cel rysuje się jako interesujący problem badawczy, z całą pewnością wart poważnej analizy. Rozpocznijmy od rzutu oka na strukturę rozprawy.

Rozdział 1 rozpoczyna się od krótkiej historii emergentyzmu. Kierunek ten powstał jako swoista *via media* między redukcjonizmem (mechanicyzmem) a witalizmem. Od pierwszego użycia słowa „emergencja” przez George Henry Lewesa, poprzez Milla, do brytyjskich emergentystów, takich jak: Samuel Alexander, Lloyd Morgan, Charlie Dunbar Broad. Brytyjski emergentyzm upadł nie tyle z powodu filozoficznej krytyki, ile raczej z powodu neopozytywistycznej interpretacji osiągnięć nauki, ale nie wszyscy neopozytywiści byli przeciwko emergentyzmowi, np. Nagel, Hempel, Oppenheim. Ich poglądy są przedstawione skrótowo (to rozumiałe w rozdziale wstępnym); zwykle na zasadzie wyjętych cytatów z krótkimi objaśnieniami. Upadek logicznego pozytywizmu, a wraz z nim tendencji redukcjonistycznych, stworzyło atmosferę dla *nonreductive physicalism*, co z kolei przyczyniło się do odrodzenia emergentyzmu. „Jednakże dziś, gdy panuje antyredukcjonistyczny, monistyczny klimat, antyredukcjonizm pojawił się ponownie w teorii systemów złożonych, naukach kognitywnych i filozofii umysłu”.

Dalej w tym rozdziale autor omawia samo pojęcie emergencji. W podrozdziale zatytułowanym *Definition* autor zestawia 5 cytatów z różnych autorów, określających pojęcie emergencji, pozostawia je bez komentarzy i wyciąga wniosek, że jest to pojęcie *difficult to describe*. Dlatego – zdaniem autora – należy skupić się na podstawowych pojęciach, charakteryzujących emergentyzm. Należą do nich, jak już wyżej była mowa: *supervenience*, *irreducibility*, *downward causation* oraz *novelty*, *naturalism*, *unpredictability*. Pojęcia te są dosyć obszernie omawiane (powrócę do nich w uwagach krytycznych).

Dalej autor omawia rodzaje emergencji: *strong and weak*, *synchronic and diachronic* oraz przedstawia typy argumentów na rzecz emergencji: ontologiczne, epistemologiczne, emergencja jako samoorganizacja. Rozdział kończy omówienie naukowych kontekstów, w jakich pojawia się pojęcie emergencji.

Pewnego rodzaju podręcznikowy charakter tego rozdziału i metoda zestawiania poglądów różnych autorów są uzasadnione tym, że ma to być tylko „pojęciowe wprowadzenie” do właściwego tematu.

Rozdział 2, w zamierzeniu autora, ma być przedstawieniem filozofii Whiteheada jako podstawy do analizy, w następnym rozdziale, tego, w jakim stopniu filozofię tę można uznać za emergentystyczną. Autor czyni to, omawiając poszczególne „kategorie istnienia” wyróżnione przez Whiteheada; takie jak: *actual entities (occasions)*, *eternal objects*, *God*, *nexus*, *societies*, *prehension*, *feeling*, *subject*, *concrescens*, *creativity*. Są to pojęcia dobrze znane filozofom zajmującym się myślą Whiteheada i autor nie odbiega od ich standardowego rozumienia. Obficie korzysta ze *Słownika pojęć Whiteheada* J. B. Cobba (CCPress, 2016), ale także odwołuje się do innych autorów. Przytacza również sporo cytatów z dzieł Whiteheada, zaopatrując je w raczej oszczędne komentarze.

Warto nadmienić, że sam Whitehead na ogół wprost nie definiuje wprowadzanych przez siebie pojęć; często ich znaczenie trzeba wydobywać z kontekstów, co prowadzi do niejednoznaczności. Komentatorzy Whiteheada mają z tym problemy. Autor rozprawy nie jest pod tym względem wyjątkiem.

Rozdziały 3 i 4 stanowią oryginalną część rozprawy. W rozdziale 3 Autor dokonuje porównania poglądów Whiteheada i emergentystów; zwłaszcza brytyjskich emergentystów: S. Alexandra i L. Morgana (warto zauważyć, że dwaj ostatni propagowali swoje poglądy w *Gifford Lectures*, a *Process and Reality* także jest owocem wykładów Gifforda). Wzajemne wpływy tych autorów na siebie nie ulegają wątpliwości, ale ich stopień i rodzaj są przedmiotem dyskusji. Borek przytacza trzy stanowiska: (1) filozofia Whiteheada jest emergentystyczna, (2) była jedynie inspirowana filozofia emergencji, (3) była i jest wykorzystywana w badaniach nad emergencją. Sam autor swoją analizę nazywa kompilacją: *The presented compilation of comments juxtaposing emergence and Whitehead's philosophy shows how on many levels they are linked.*

W rozdziale 4 autor podejmuje próbę znalezienia odpowiedzi na pytanie, czy i w jakim stopniu podstawowe kategorie filozofii Whiteheada pozwalają go uznać za emergentystę. Współczesny emergentyzm odwołuje się do trzech głównych pojęć: *supervenience*, *irreducibility*, and *downward causality*. Autor sprawdza, czy treść tych pojęć można odnaleźć w systemie Whiteheada. Oczywiście wiele zależy od interpretacji. Borek jest zdania, że *irreducibility* jest obecna w myśli Whiteheada; odpowiedniki *supervenience* można tam

znaleźć pod warunkiem „życzliwej interpretacji” tej myśli, natomiast kłopoty są z *downward causality*. Wprawdzie istniały próby, by i tę własność emergencji odnaleźć u Whiteheada, Borek twierdzi jednak, że przy ortodoksyjnym jego rozumieniu jest to niemożliwe. Cytuje on dwie wypowiedzi Whiteheada: “*Agency belongs exclusively to actual occasions*” oraz “*The ontological principle can be summarized as no actual entity, then no reason*”. I konkluduje: *This rules out the possibility of downward (top-down) causality. Causality in Whiteheadian society is always and invariably bottom-up.*

Borek argumentuje, że pozostałe pojęcia charakterystyczne dla emergentyzmu: *novelty, naturalism, hierarchy of the levels of existence, unpredictability*, są obecne w filozofii Whiteheada, choć niekoniecznie występują pod tymi nazwami.

Ogólny wniosek z tego rozdziału jest następujący: *The convergences and interactions between process philosophy and emergentism can be observed at different levels and in different dimensions.(...) These influences, inspirations, and convergences [between emergentist movement and Whitehead’s philosophy] have not ceased with the development of both emergentist and processualist thought. Their mutual references and parallels have also been noted by scholars and commentators on Whitehead and emergentist thought. However, there is no unambiguous classification of Whitehead's philosophy in relation to emergentism among them.*

Piąty, ostatni rozdział rozprawy ma ambitny cel. “Zamierzam –pisze Borek – odnaleźć w filozofii Whiteheada i uwypuklić pewne nowe, dotychczas nieuwzględniane intuicje dotyczące emergentyzmu”. Autor zwraca uwagę na “rozsiane” w myśli Whiteheada elementy jawnie obecne we współczesnym emergentyzmie. Widzi je m.in. w Whiteheadowskiej doktrynie o *lower and higher grades* i w wielu jego analizach różnych cech organizmów, a nawet w wyłanianiu się na wyższych poziomach własności posługiwania się symbolizmem. Co więcej, Whitehead nie ogranicza swoich emergencyjnych intuicji do poziomu lokalnego, lecz rozciąga je na „kosmiczne epoki”.

Swoista otwartość systemu Whiteheada stwarza okazję, z jednej strony, do wzbogacania jego myśli o elementy płynące ze współczesnego emergentyzmu, a z drugiej strony, do wykorzystywania filozofii Whiteheada we współczesnych badaniach związanych z emergentyzmem.

Dobrym wnioskiem, podsumowującym całą rozprawę może być zdanie: *If then, one looks for emergentism in Whitehead's philosophy, it is a very specific emergentism.*

Sformułuję teraz kilka uwag krytycznych, jakie nasunęły mi się podczas lektury rozprawy:

1. S. 15: Autor pisze, że teoria względności, zasady Heisenberga i teoria chaosu są ograniczeniami na wyjaśnianie (rozumienie). Są ograniczeniami na pewne własności obecne w fizyce klasycznej, ale nie są ograniczeniami na rozumienie; przeciwnie – stanowią podstawy rozumienia w fizyce.
2. Rozdz. 1, 1.7 Definicje [emergentyzmu]. To nie są definicje ,lecz dość luźne cytaty dotyczące emergentyzmu.
3. S. 41: W związku z analizą pojęcia superwencji autor pisze, że obecnie najogólniejszym opisem superwencji jest stwierdzenie: *there cannot be an A-difference without a B-difference*. Ale nie wyjaśnia, co to jest *A-difference* i *B-difference*. Trzeba to rekonstruować z dalszych cytatów.
4. S. 43: Wyjaśnienia *irreducibility* to tylko zestaw cytatów z krótkimi własnymi wstawkami. Podobnie *downward causation* (s. 44 i nast.): też cytaty, ale nieco więcej komentarza. Trzeba dodać, że literatura na ten temat jest ogromna, także wśród filozofujących fizyków. Autor głównie opiera się na pracach J. Kima, który istotnie jest ważnym autorem.
5. Przedstawienie filozofii Whiteheada w rozdziale 2 jedynie przez omówienie jej podstawowych pojęć jest nieco „mechaniczne”. Chciałoby się trochę więcej własnych komentarzy.
6. S. 82: *A philosophy based on the classic understanding of terms such as universals and particulars, subject and predicate, individual substances and the externality of relations could not explain how can the other actual entities, each with its own formal existence, also enter objectively into the perceptive constitution of the actual entity* . Nie można stosować arystotelesowskich kategorii do analizy Whiteheada. To dwa zupełnie różne języki. A w każdym razie nie można tego robić bez ustalenia „słownika”, według którego robiłoby się „przekład”.
7. Rozdział 5 wydaje mi się „niedoinwestowany”, a był on okazją, by nakreślić panoramę współczesnego emergentyzmu, choćby w ogólnych zarysach i wskazać w niej „whiteheadowskie miejsca”.

Wypunktowane usterki nie dyskwalifikują rozprawy. Oceniam ją pozytywnie. Problem jest ciekawie postawiony, metoda rozwiązywania poprawna. Akcja rozprawy rozwija się standardowo, ale przejrzyście: najpierw krótka historia emergentyzmu i wyjaśnienie głównych jego pojęć; następnie przedstawienie filozofii Whiteheada i wreszcie analizy porównawcze: emergentyzm a filozofia Whiteheada. Wnioski są uzasadnione (co nie znaczy bezdyskusyjne, sam autor to dostrzega).

Poważną wadą rozprawy jest język angielski. Pozostawia on wiele do życzenia. Zwłaszcza te partie pracy, w których autor analizuje różne pojęcia wprowadzone przez Whiteheada, wymagają bardzo subtelnych analiz językowych, a to zakłada sprawne posługiwanie się językiem. W obecnej formie te partie są miejscami trudne do zrozumienia.

Rozprawę M. A. Borka pt. *Emergentism and the Process Philosophy of Alfred North Whitehead* ocenię pozytywnie pod warunkiem poprawienia języka angielskiego. Moim zdaniem, język nie jest tylko „zewnątrznym elementem” rozprawy doktorskiej, lecz należy do jej istoty.

Tarnów, 5 sierpnia 2022 r.

Handwritten signature in black ink, appearing to read "J. M. Heller". The signature is fluid and cursive, with the first letters of the first and last names being capitalized and prominent.